

Bossche herbergen en koffiehuisen

Drinkpraktijken in de achttiende eeuw¹

Brecht Deseure*

In deze bijdrage gaat de auteur na in welke gelegenheden de Bosschenaar in de tweede helft van de achttiende eeuw terecht kon voor een goed glas. Was er ook sprake van een sociaal-economische kloof tussen het publiek van de verschillende drankhuizen? En was het water tussen herberg en koffiehuis echt zo diep?

Dat de welvaart in vroegmodern 's-Hertogenbosch niet gelijk verdeeld was, is al langer bekend. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de kloof tussen rijk en arm in de achttiende eeuw nooitgeziene proporties had aangenomen.² Niet alleen op materieel vlak was er een aanzienlijke afstand gegroeid, de

Een herbergtafereel uit 1665 door Abraham Diepraam. Op het schap staan gedistilleerde wateren. (Uit: Eric Van Schoonenberghe, 'Jenever in de Lage Landen', Brugge 1996)

sociaal-economische verschuivingen brachten ook een polarisering op sociaal vlak met zich mee. Traditioneel wordt aangenomen dat de elite zich terugtrok uit de brede volkscultuur door betalende gelegenheden als het theater, de opera of chique clubs te bezoeken. In het rijtje van elitaire oorden van ontspanning wordt ook steevast het koffiehuis genoemd, dat voor de welgestelde burgers als chique alternatief voor de vele ruige herbergen en kroegen zou hebben gediend. Denken we maar aan de talrijke schilderijen van Adriaen Brouwer, David Teniers etc., waarop herbergen worden afgebeeld als plekken waar slemppartijen en onbehoorlijk gedrag schering en inslag waren. De opkomst van koffiehuisen hing samen met een evolutie in de consumptiegoederen. Koffie, thee en chocolade waren duur en de consumptie ervan bracht vanaf de zeventiende eeuw een heel eigen cultuur tot ontwikkeling. In weelderig ingerichte koffiehuisen beoefende de betere klasse de beschaafde conversatie en zat er veilig afgeschermd van 'het gemeen'.³ Het tegenovergestelde geldt voor jenever. Dit drankje kende net als koffie een razendsnelle opgang vanaf het einde van de zeventiende eeuw, maar wel bij een ander deel van de bevolking. Het dankte zijn populariteit aan de combinatie van een lagere prijs met een hoger alcoholgehalte. De opmars van deze drank werd door commentatoren beschreven als een ware plaag, vooral onder de armere bevolking.⁴

Aantal en verspreiding van de dranklokalen

Eerst en vooral willen we bepalen hoeveel drankgelegenheden er voorkwamen in Den Bosch, waar ze gelegen waren en wat voor aanzien ze hadden. Een uitstekende bron hiervoor zijn de registers van de 'tauxen op de huishuur', een belasting op de huishuurwaarde die geheven werd in de hele stad. Voor dit onderzoek werd het register van 1775 gebruikt.⁵ Aan de hand van de opgegeven beroepen kon een groot aantal herbergen, hun locatie en hun huishuurwaarde worden opgespoord. Afgaande op deze lijst telde Den Bosch, in 1775, 143 schenkers van drank. 103 daarvan werden omschreven als tappers, eenendertig als schenkers van 'soopjes' (jenever en brandewijn) en negen als koffiehuisen. Op een geschatte bevolking van 12.500 betekent dit één drankgelegenheid per achtentachtig inwoners.⁶ Naar hedendaagse normen is dat een enorm aantal, maar in de vroegmoderne samenleving was het niet zo vreemd.⁷

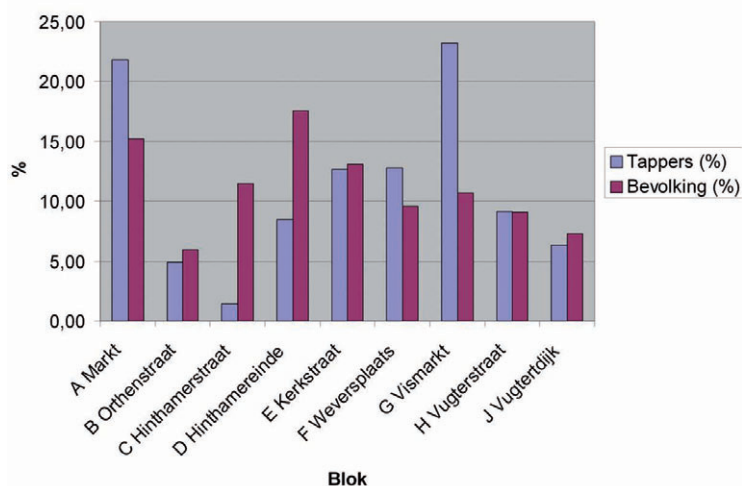
Kijken we naar het verspreidingspatroon van drankhuizen over de hele stad, dan blijkt dat hierin grote geografische variaties voorkwamen (zie grafiek 1 op p. 92).⁸ Om te beginnen deden er zich grote ver-

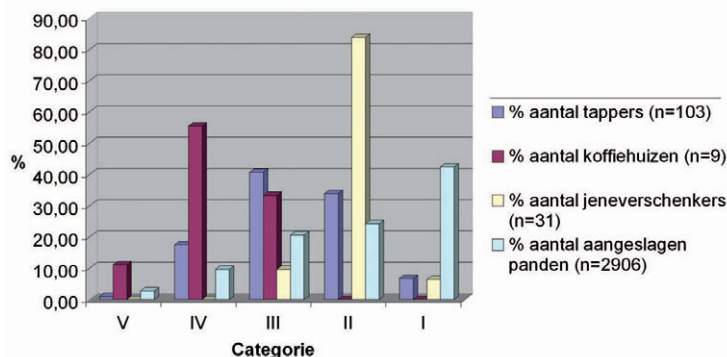
Naast het stadhuis, op de hoek van de Schapenmarkt hangt 'De Gouden Leeuw' uit. Hier bevond zich de 'vanouds vermaerde' gelijknamige herberg, pleisterplaats voor vermoeide reizigers en dorstige Bosschenaren. Detail van een pentekening van de Markt met het stadhuis door J. Everts, 1777/1778. (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

schillen voor tussen de blokken onderling. In absolute cijfers vonden we de meeste etablissementen in de blokken Vismarkt en Markt, op enige afstand gevolgd door het blok Weversplaats. Dit zijn tevens de wijken waar het aantal drankhuizen relatief veel hoger lag dan het aantal inwoners. Het blok van de Vismarkt, waar 11% van de stadsbevolking woonde, telde 24% van de stedelijke drankgelegenheden. In het blok van de Markt was dit 15% van de bevolking voor 21% van drankhuizen. In de blokken Orthenstraat, Kerkstraat, Vughterstraat en Vughterdijk was de verhouding ongeveer gelijk. De blokken Hinthamerstraat en Hinthamereinde telden procentueel veel minder drankhuizen dan inwoners. Vooral in de Hinthamerstraat was deze verhouding spectaculair: 11,5% van de bevolking kon er terecht in slechts 1,5% van de drankhuizen.

Grafiek 1: Verhouding drankhuizen/bevolking per wijk

Grafiek 2: Procentuele verdeling etablissementen over huishuurcategorieën

De verklaring voor deze ongelijke spreiding lag grotendeels bij de verkeerssituatie. Herbergen concentreerden zich daar waar veel mensen samenkamen. De belangrijkste clusters kwamen dan ook voor langs belangrijke verkeersassen, rond marktplaatsen en aan de haven. Bovendien lag het aantal dranklokalen in het centrum van de stad hoger dan aan de rand. Op de Markt alleen al waren veertien tappers en drie koffiehuishouders actief. Een even belangrijke concentratie deed zich voor in het blok Vismarkt, langs de Brede en Smalle Haven.

Herberg, koffiehuis en soopjesschenker

De taxregisters onthullen ook belangrijke informatie over de statuswaarde van de panden waarin drankhuizen waren gevestigd. Om dit anschouwelijk te maken, verdeelde ik de huishuurwaarden onder in vijf groepen, waarbij groep I de laagste en

groep V de hoogste waarden bevat. De grote meerderheid van de tappers (75%) was gevestigd in huizen uit de categorie II en III, in panden van kleine tot gemiddelde omvang (zie grafiek 2). Slechts een zeer klein deel (nog geen 7%) was gevestigd in onderkomens uit de laagste categorie. Net geen 20% vond onderdak in de grote tot zeer grote panden uit categorie IV. Eén herberg viel in categorie V. Dit geeft duidelijk aan dat herbergier geen armenberoep was. Slechts vijf tappers werden aangemerkt als 'gemene lieden' en waren niet in staat bij te dragen tot de belasting. Anders liggen de zaken bij de uitbaters van jeneverszaken en koffiehuizen. Beide etablissementen convergeerden naar een ander uiteinde van het spectrum. Koffiehuizen kwamen niet voor in de laagste twee categorieën. Drie koffiehuizen vielen in categorie III, vijf in categorie IV. Eén was gevestigd in het allerduurste pand van de stad, op de Markt. De jeneverschenkers tonen net het tegenovergestelde beeld. Deze zaken kwamen niet voor in de hoogste twee categorieën en vielen in grote meerderheid in categorie II, de op één na laagste. Enkele uitzonderingen bevonden zich in categorie III. Net als bij de tappers was ook hier slechts een minderheid in de laagste categorie gevestigd.

In een grote garnizoensplaats vonden soldaten veel vertier. Kroegen en herbergen boden gezelligheid en warmte. Marketensters, die tot het personeel van regimenten behoorden, schonken 'soopjes'. (Uit: Eric Van Schoonenberghe, 'Jenever in de Lage Landen', Brugge 1996)

Tot op zekere hoogte wijst dit opvallende patroon op verschillen in omvang. De bedrijfsvoering van een jeneverschenker vereiste minder ruimte dan die van een herbergier, wat zich vertaalde in de omvang van het pand. Herbergiers moesten grote tonnen kunnen bergen, boden meer diensten aan en gaven vaak onderdak aan inslapers. Ze hadden huizen nodig uit categorie II en hoger, daar waar een jeneverschenker aan een pand uit categorie II genoeg had. Het belang van omvang verklaart echter niet alles. De herbergen en koffiehuisen uit de hoogste categorieën waren gevestigd in panden waarvan de hogere huurprijs niet langer nut had voor de bedrijfsvoering. Koffiehuisen moesten zeker niet groter zijn dan herbergen, en toch waren ze relatief vaker in duurdere panden gevestigd. Zelfs het allerduurste pand van de stad was ingericht om er koffie te gebruiken. Alle koffiehuisen waren bovendien gevestigd op prestigieuze locaties. Vier stonden op de Markt, het dure centrale plein, vier in de elitaire buurt van de Kerkstraat en één tussen dure panden op de Vismarkt.

Uit deze informatie blijkt dat de doorsnee Bossche koffiehuisheer zich, in tegenstelling tot de jeneverschenker, een prestigieuze locatie kon veroorloven. De sociaal-economische status van de koffiehuisheer lag gemiddeld veel hoger dan die van de brandewijnschenkers. Dit had ook belang voor het publiek en de prijs van de consumptiegoederen in de drie soorten zaken. Het lijkt geen twijfel dat die in overeenstemming waren met de status van de uitbaters. Op het eerste gezicht lijken deze vaststellingen helemaal in overeenstemming te zijn met de traditionele opvatting over de verhouding tussen herbergen en koffiehuisen. Tussen de dure koffie en de goedkope dranken bier en jenever zou een demarcatielijn hebben gelopen die de vermogende klasse afbakende van de rest van de bevolking. Maar was het echt zo eenvoudig?

Een glijdende schaal

Andere bronnen nuanceren deze visie. In het Bossche stadsarchief bleven enkele boedelinventarissen

Brandewijnfles uit de 17e eeuw.
(Uit: Eric Van Schoonenberghe,
'Jenever in de Lage Landen',
Brugge 1996)

bewaard van achttiende-eeuwse drankenhuisen. Als voorbeelden nemen we *De Blinde Spiegel* en de zaak van Jan van Hoenendonck.⁹ Het gaat om chique etablissementen, rijkelijk ingericht met goudleer, haardkleden en zilverwerk en opgesmukt met in het totaal drieënzestig schilderijen en zes spiegels, waarvan een groot deel in vergulde lijsten. Koperen koffiekannen, koffieketels, porseleinen serviezen, theepotten, gelakte dienbladen en theetafeltjes wijzen op de consumptie van de dure exotische dranken. Op het eerste gezicht lijkt het te gaan om typische koffiehuisen, waarvan de inrichting al doet vermoeden dat er 'luijden van distinctie' kwamen.

Bij nader inzien is er echter meer aan de hand. In de boedels zijn niet enkel deze verfijnde koffie- en theebehoeftheden te vinden, maar ook al de attributen van de bier-, wijn- en brandewijnconsumptie. In *De Blinde Spiegel* telde men twintig bier- en wijnpinten met en zonder deksel. In de kelder stonden de biertonnen, twee volle en twee lege. In de zaak van Jan van Hoenendonck waren drieënveertig pinten aanwezig, plus kommen voor bier en wijn. In beide herbergen beschikte men over

tinnen maatjes voor het afmeten van brandewijn. Bovendien werden de twee zaken in de bronnen 'herberg' en niet 'koffiehuis' genoemd. Blijkbaar was het niet enkel de geschonken drank die de status van een drankenhuis bepaalde. Ook in bepaalde herbergen waren immers koffie en thee te krijgen. Bovendien waren de prijzen van deze koloniale waren vanaf het midden van de achttiende eeuw zo gezakt, dat ze binnen het bereik van een groter deel van de bevolking kwamen. Vanaf 1762 kregen de arme zieken in het Bossche Gasthuis zelfs dagelijks gratis koffie voorgeschoteld!¹⁰ Toch telde 's-Hertogenbosch in 1775 maar negen koffiehuisen, die alle gevestigd waren in dure panden, wat wijst op een zekere exclusiviteit. De geschonken drank alleen kan echter niet de reden zijn waarom koffiehuisen voor de betere klasse aantrekkelijker waren dan de meeste herbergen. Waarin schuilde dan wel hun toegevoegde waarde?

Om deze vraag te beantwoorden, gebruikten we bronnen die een licht werpen op de dagelijkse praktijk van het herbergbezoek, met name criminele procesdossiers van de Bossche schepenvank.¹¹ De informatie uit deze dossiers suggereert dat de belangrijkste reden waarom etablissementen als meer of minder deftig werden beschouwd, lag in het gedragsrepertoire dat er gebruikelijk was. Of men koffie of bier dronk was op zich niet van belang, wel of men beschikte over verfijnde manieren. Zo is het veelzeggend dat er geen enkel geval bekend is van een vechtpartij in een koffiehuis, terwijl dat dikwijls voorviel in herbergen en jeneverzaken die door de minder gegoede klasse werden gefrequentieerd. Uit getuigenverklaringen blijkt dat van 'fatsoenlijke' lieden werd verwacht dat ze zich niet inlieten met geweld en zich geciviliseerd gedroegen. Enkele voorbeelden zullen dit duidelijk maken. In 1782 kwam voor de Bossche schepenvank de zaak van Lodewijk de Staa, die in een dronken bui iemand had verwond in een herberg. Uit de achtergrondinformatie blijkt dat De Staa een geletterde jongeman was van welgestelde komaf. Zijn advocaat wilde het voorval minimaliseren door erop te wijzen dat alle betrokkenen fatsoenlijke lieden waren. Het gezelschap bestond uit 'jonge burgerlieden (...) en in fatsoen en rang' kwamen ze met De Staa overeen.¹² Zijn gevolgtrekking luidde dat het voorval als een ongeluk moest worden beschouwd. Hieruit spreekt de impliciete verbinding van 'fatsoen en rang' met een conflictarm en weinig gewelddadig gedragsrepertoire. Een vergelijkbare opmerking

In het koffiehuis verzamelden zich heren die pijp rookten, de politieke toestand bespraken, zaken afhandelden en de krant doornamen. Afgebeeld is een scène uit het kluchtspel 't Koffi-huys' door Willem van Hoeven. Een aqua-rel van J. Buys.
(Uit: Pim Reinders e.a., 'Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis', Zutphen/Delft 1994)

werd in 1732 gemaakt in de herberg van weduwe Van der Hurck tijdens een twistgesprek tussen de kleermakers Rudolf van Wassenberg en Jan van den Heuvel. Van Wassenberg legde Van den Heuvel een raadsel voor, waarop deze het antwoord schuldig bleef. De emoties liepen gaandeweg op en Van Wassenberg sprak tot het gezelschap: 'siet hij verstaet het nogh niet, en het is evenwel waer'. Daarop zei Van den Heuvel: 'dat kan niet wesen, gij sijt maer een apegat'. Het kookpunt was bereikt en Van Wassenberg dreigde: 'waertge in soo een fatsoenelijcke herbergh niet, ik sou u wat anders leeren'.¹³ Een advocaat, die zelf tot de betere klasse behoorde, drukte het in 1724 als volgt uit, in een zaak rond een herberggruzie: 'het voorval in kwestie is geschiet niet tusschen luijden van rangh en distinctie nee, maar tusschen buijten luijden en wel in een herbergh oft pintjes gelagh, alwaar men niet gewoon is d'aller civielste en beleefste termen te gebruiken maar doorgaans rude manieren van spreken, welke ofschoon aan wel levende luijden eenighsints aanstoetelijk moghte voorkomen effenswel bij de selve in diervoegen niet werden opgevat'.¹⁴

Koffiehuizen, herbergen en jeneverkoten waren gerangschikt volgens een glijdende schaal die hun respectabiliteit uitdrukte. De belangrijkste parameter daarbij was niet de geconsumeerde drank, maar wel de mate waarin men beschikte over een aangepast en 'beschaafd' gedragsrepertoire. Goed uitgeruste herbergen konden even exclusief zijn als een koffiehuis, als het er maar verfijnd aan toe ging. Zoals uit de tauxregisters blijkt, kwamen herbergen dan ook voor in alle aanslagcategorïën, van armoe-dige bouwsels tot uitgebouwde afspanningen. Voor jeneverhuizen gaat dit niet op, deze situeerden zich allemaal in de lagere aanslagcategorïën.

Tot slot

Of de bezoekers van beschaafde herbergen en koffiehuisen zich enkel in die verfijnde oorden waagden en nooit een gewone herberg binnenstapten, kan op basis van deze bronnen niet worden bepaald. Wel blijkt uit de procesdossiers dat zich onder de geregistreerde aanwezigen in herbergen waar een vechtpartij plaatsvond, zelden tot nooit personen van aanzien bevonden. Dit leidt ons tot de conclusie dat de sociaal-economische polarisering in achttiende-eeuws 's-Hertogenbosch reële gevolgen had voor de manier waarop de verschillende klassen met elkaar omgingen. Ten minste van de rijkste en armste inwoners kan gezegd worden dat ze verschillende plekken bezochten om hun ontspanning en sociale relaties te beleven, en dat ze zich bovendien bedienden van verschillende gedragsrepertoires. Of dit ook voor de middenklassen opgaat is veel meer de vraag. Zij bedienden zich van herbergen die beter waren uitgebouwd dan de basiskroeg en over een breder aanbod beschikten. Niets sluit echter uit dat zij op gezette tijden ook koffiehuisen en de jeneverzaken frequenteerden. Vermoedelijk waren ze, meer dan de leden van de elite en de laagste sociale klassen, in staat om zowel te delen in de elitaire gedragsrepertoires als in de brede volkscultuur.¹⁵

* Brecht Deseure is onderzoeker bij het Centrum voor Stads-geschiedenis (Universiteit Antwerpen)

Noten

- 1 Dit artikel komt voort uit mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling, getiteld: *Ten respecte van de eerlijke compagnie*. *Maatschappelijke plaatsbepaling van de herberg te 's-Hertogenbosch in een periode van sociale transformatie (1650-1800)*, in 2007 voorbereid aan de Universiteit Antwerpen onder begeleiding van dr. prof. Bert De Munck en dr. prof. Bruno Blondé.
- 2 Idem, *Ten respecte*, 137; M. Prak, 'Een verbazende menigte armen. Zorg en samenleving', in: A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle

- 1997) 80; H. van den Eerenbeemt, 'Armoede en drankmisbruik in stad en Meierij in de 18e eeuw', in: H. van den Eerenbeemt, *Bestaan en bedrijvigheid: aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, 1750-1850* (Tilburg 1975) 42.
- 3 H. Soly, 'Social aspects of structural changes in the urban industries of eighteenth-century Brabant and Flanders', in: H. Van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries* (Leuven 1988) 251; R. Van Uytven, 'Le combat des boissons en Europe du moyen âge au XVIIIe siècle', in: S. Cavaciocchi (red.), *Alimentazione e nutrizione secc. XIII-XVIII. Atti della "ventottesima settimana di studi", 22-27 aprile 1996* (Firenze 1997) 76.
- 4 H. Soly, 'Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, 16de-18de eeuw', in: *Spiegel Historiae* 18 (1983) 569-577; P. van Dun, *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving* ('s-Hertogenbosch 1998) 24.
- 5 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Oud Stadsarchief (verder osa), inv. nr. 2795, Taux op de huishuur, 1766-1777. Met dank aan Maarten Prak om de elektronische versie van deze lijst ter beschikking te stellen van dit onderzoek.
- 6 Volgens Van Dun en Vos telde 's-Hertogenbosch in 1769 respectievelijk één drinkgelegenheid per 174 en één per 180 inwoners. Dit zijn onderschattingen op basis van een incomplete lijst uit 1769, die tweeënzeventig herbergiers vermeldt. Zie: GAHT, osa, 8583. Van Dun, *Acht eeuwen*, 129 en A. Vos, 'Een tric-tracport, de Razende Roeland en een gogeltas'. Ontspanning en vermaak in de zeventiende en achttiende eeuw', in: C. de Mooij en A. Vos, *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen, 1650-1850* (Zwolle 1999) 74.
- 7 Antwerpen, Brussel en Gent telden rond het midden van de achttiende eeuw ongeveer één drankgelegenheid per honderd inwoners. Ter vergelijking: in 2006 was er in Nederland één café per 1614 personen. Eigen berekening op basis van gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Bron: www.cbs.nl.
- 8 Bij het vertalen van de tauxgegevens naar een ruimtelijke weergave waren volgende twee online raadpleegbare gegevensbanken een grote hulp: 'Bossche Encyclopedie', http://www.kringvrienden.nl/ki/ency/_index.htm en 'Bossche Kennisbank', <http://www.stadsarchief.nl/stadsarchief/vraagbaak/zoeken.cfm>.
- 9 GAHT, Notariële archieven (verder NA), 3055 en GAHT, NA, 2870. Met dank aan Aart Vos voor het opsporen van deze inventarissen.
- 10 E. Vink, 'Mondkost en tafelcultuur. Eten en drinken en de bijbehorende gebruiksvoorwerpen', in: C. de Mooij en A. Vos, *'s-Hertogenbosch binnenskamers. Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen, 1650-1850* (Zwolle 1999) 34.
- 11 De criminele procesdossiers van de Bossche schepensbank worden ontsloten door de databank 'Dataschurk', waarvan we het bestaan danken aan de inspanningen van archivaris dr. Aart Vos.
- 12 GAHT, Rechterlijk Archief (verder RA), inv. nr. 128-09, Crimineel procesdossier.
- 13 GAHT, RA, inv. nr. 138-05, Crimineel procesdossier.
- 14 GAHT, RA, inv. nr. 094-II, Crimineel procesdossier.
- 15 Zie ook: D. Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge 1986) 77 en J. Poukens, *Het herbergwezen te Hasselt in de 18de eeuw* (Katholieke Universiteit Leuven 2006) onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 150.